

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ СТАНІСЛАВА КУЛЬЧИЦЬКОГО В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» НА ХАРАКТЕР ГОЛОДУ 1932-33 РОКІВ В УКРАЇНІ

Віктор Гудзь, Яна Романенко

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького*

Актуальність теми. В період горбачовської «перебудови» історія Голодомору 1932-1933 рр. стала не лише однією з найбільш злободенних наукових проблем, а й частиною політики відродження національної пам'яті українського народу, чинником націотворення і залишається такою до сьогодні. Актуалізація теми голоду спершу знайшла своє відображення, як продукт політики «гласності», запровадженої на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС, у засобах масової інформації, де виступили громадські діячі, краєзнавці, публіцисти.

В академічному просторі нашої республіки тема постала на сторінках газет і журналів після згадки про голод у доповіді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербинського 27 грудня 1987 р. з нагоди святкування 70-річчя встановлення радянської влади в Україні. Першопроходцем у розробці суспільно злободенних подій 1932-1933 рр. став тодішній науковий співробітник сектору історії партії Інституту історії компартії при ЦК КПУ, згодом провідний дослідник Голодомору, професор Станіслав Кульчицький.

Відтак, **метою нашого дослідження** є аналіз еволюції поглядів С. Кульчицького на оцінку причин, характеру і демографічних наслідків Голодомору в Україні, тобто дослідження інтелектуальної історії на прикладі наукової творчості однієї особистості на зламі 1980-90-х рр.

Методологія нашого дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Використано методи історіографічного та джерелознавчого аналізу, біографістики, а також проблемно-хронологічний, компаративний. Філософський метод, який увібрав у себе загальнонаукові і конкретні методи, дозволив простежити методологічну і світоглядну позиції С. Кульчицького у різних видах діяльності.

Питання наукової розробки теми. Праць стосовно Великого голоду 1932-33 рр. українськими науковцями в період перебудови було написано недостатньо, позаяк ця тема рідко ставала предметом спеціального розгляду. Серед фахових дослідників «голодоморної» літератури саме цього переломного періоду можна назвати Д. Веденєва і Д. Будкова [1], В. Гудзя [2] та ін. Існують також автобіографічні публікації самого С. Кульчицького [5] та дослідників його наукового шляху, які побіжно охоплюють і період «перебудови». Проте, в історіографії бракує спеціальних розробок процесу радикального перелому у поглядах провідного українського фахівця

з історії СРСР міжвоєнного періоду С. Кульчицького на сталінську політику в українському селі на початку 30-х років. Крім спогадів автора, еволюції його поглядів надали увагу В. Гудзь [3], Г. Касьянов [6], О. Юркова [5], але цих матеріалів про лідера вітчизняного історичного цеху, зважаючи на його величезний науковий доробок, недостатньо. Звідси випливає актуальність дослідницького завдання нашої роботи – встановлення чинників і результатів зміни поглядів професора С. Кульчицького на причини Голодомору в УСРР 1932-33 рр.

Виклад основного матеріалу. Дослідниками відзначено, що наприкінці 1986 р., коли ідеологічні кордони в рамках політики «перебудови» стали надто прозорими, розпочатий у США Гарвардським проектом та президентсько-парламентською Комісією з дослідження Голодомору вітер змін вже досягнув Радянської України. Для відсічі «фальсифікаторам» з діаспори, та висновкам Комісії американського конгресу під науковим керівництвом Дж. Мейса, при ЦК КПУ була утворена власна наукова комісія. Як зазначав тодішній член цієї комісії С. Кульчицький, від істориків «чекали досліджень, здатних «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів» [7, с. 59]. Проте спростувати «фальсифікації» не вдалося, бо, попри ідеологічну спрямованість інтерпретацій Дж. Мейса Р. Конквеста (резонансна монографія «Жнива скорботи») фактографічний ряд викладу ними подій був достатньо коректним і, як виявилось, підтверджувався наданими комісії архівними документами.

За таких обставин, один із членів цієї комісії, тодішній науковий співробітник сектору історії партії Інституту історії партії при ЦК КПУ С. Кульчицький, передав «наверх» аналітичну записку, в якій насмілився виступити про скасування сталінської заборони на згадку про штучний голод 1932-1933 років [27, с. 25-26]. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербинський, на основі записки авторитетного історика, у доповіді до чергової річниці радянської влади в Україні 25 грудня 1987 року вперше офіційно порушив комуністичне табу і визнав факт всесоюзного голоду 1932-1933 років. Керівник республіки виділив «сильну посуху», надмірне адміністрування, порушення принципу добровільності, а також «викривлення лінії у ставленні до середняка та боротьби проти куркульства», як чинники продовольчих труднощів, «... а в ряді сільських місцевостей і голоду» [29, с. 1-2].

У «перебудовчій» полеміці кінця 1980-х рр., крім аматорів-краєзнавців, збирачів спогадів свідків Голодомору взяли участь і професійні українські історики. Проте у колективній синтетичній праці українських істориків (1987 р.) про соціальні здобутки радянської держави скорочення сільського населення у 30-х роках все ще пояснюється процесами ліквідації куркульства, форсованої колективізації, міграції в міста у зв'язку з індустріалізацією, але про вплив Великого голоду на соціально-класові зміни не йдеться [26].

Бачення С. Кульчицьким історії СРСР періоду «великого перелому» 1929-1933 рр. на початку перебудови ще не виходило за рамки традиційної радянської версії пояснення «продовольчих труднощів» сталінськими помилками і злочинами під час розкуркулення і колективізації, загальною дезорганізацією сільгоспвиробництва у колгоспах. Такий висновок випливає з аналізу званої до друку у вересні 1987 р. колективної праці науковців Інституту історії АН УРСР «Становление основ

соціалістического укладу життя крест'янства УРСР» [28]. Як і в інших радянських книгах цієї пори, 1932-1933 роки згадуються у монографії лише декілька разів і поза контекстом голоду. Основний наголос науковці спрямували на докорінні зміни способу аграрного виробництва та форми життєдіяльності селянства, яке впродовж 1920-1930-х років стало соціалістичним класом з новою соціальною психологією. Щоправда, відзначені й викривлення в розкуркуленні, поспішні репресивні дії Сталіна, які порушили ленінські принципи у проведенні колективізації, але ідеологічна цензура не давала сказати більше.

С. Кульчицький згадував, як його разом з іншими науковцями у 1987 р. викликали до ЦК і ввели до «Антиголодової комісії», яка мала дати свою відповідь Комісії конгресу США з дослідження голоду в Україні. У підписаному С. Кульчицьким (разом з іншими трьома представниками Академії наук УРСР) листі Міжнародній комісії юристів від 14 жовтня 1988 р., теза про голод як геноцид українців ще заперечувалася і йшлося про те, що трагедія 1932-1933 років була наслідком форсованої колективізації, насильницьких хлібозаготівель, результатом сталінського «великого стрибка» коштом селянства.

Оцінюючи передумови та обставини голоду, в іншій публікації цього року вчений звернув увагу на його прояви ще в 1931 р., які були зумовлені і посухами, і дезорганізацією виробництва внаслідок розкуркулення та колективізації, і фактичним поверненням продрозверстки [14, с. 16-19]. Надмірні хлібозаготівлі попередніх років виснажили Україну, але влада не врахувала цього у 1932 р. «Зверху» спускалися необґрунтовано завищені плани хлібозаготівель, перекручення у їх реалізації, що позбавило селян стимулів до праці в колгоспах, спричинило опір «соціально-чужих елементів» і зворотній адміністративно-силовий тиск на колгоспників та одноосібників з боку держави. Така оцінка становища в українському селі на початку 30-х років стала першим в Україні науковим обґрунтуванням штучного голоду. На викладену вченим версію причин голоду в українському селі на початку 30-х років орієнтовано і вчителів історії [15].

Значно більше можливостей у С. Кульчицького було у викладі причин і характеру голоду 1932-1933 року для читачів української еміграції. Г. Касьянов звернув увагу на заголовки публікацій у газеті «News from Ukraine» (україномовна версія «Вісті з України») 1988 р., які свідчили про швидку еволюцію поглядів вченого на події Великого голоду: «Досить цікавою є динаміка назв: перша (початок 1988 р.) називалася «Історичний досвід: життєво важливий сьогодні», наступна: «Голод 1933 спричинив жахливі втрати» (середина 1988), третя (кінець 1988) – «Трагічний рік» [6, с. 128]. Тобто у третій публікації С. Кульчицький вже виділяв 1933-й рік за ознаками навмисного голоду, спричиненого вилученням всього продовольства, та за смертним розмахом.

Очевидно, вже в середині 1988 року професор С. Кульчицький усвідомив не лише штучний характер трагедії, а й відмінність Голодомору в Україні від голоду в російських регіонах, але ще не наполягав на цьому [22]. У наступній публікації вченого в «партійній» газеті, попри загальне схвалення колгоспного ладу, наголошувалося на альтернативах насильницькій колективізації, засуджувалася репресивна діяльність хлібозаготівельних комісій Молотова та Кагановича [9]. Ці ідеї вчений розвинув і в

інших, опертих на документальні джерела, працях з історії суцільної колективізації, де йшлося більше про проблеми, ніж успіхи старих підходів до вивчення «революції зверху» [8]. В якості першопричини голоду С. Кульчицький обґрунтовував відступ Сталіна від ленінської моделі організації сільського господарства, принципів кооперування на добровільній основі [16].

У брошурі «1933: трагедія голоду» С. Кульчицький доводив, що голод був спричинений впровадженням продрозкладки без врахування реальних ресурсів у зернових регіонах країни. Діяльність надзвичайної комісії Молотова в УСРР мала злочинний характер, проте навіть припинення хлібозаготівель у жовтні 1932 року навряд чи відвернуло б трагедію: вже було вилучено продовольче зерно і наростав масовий голод. Зрештою, історик узагальнив: «Голод 1933 р. був наслідком спроби здійснювати соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами» [10, с. 48], що розглядалось як «найстрахотливіший злочин Й. Сталіна». Як бачимо, С. Кульчицький у цій публікації ще не виділяв якихось національних мотивів у діях Кремля, а виходив із промахів колективізації та хлібозаготівель у зернових районах СРСР. Виходило, що владі довелося застосовувати примусові засоби хлібозаготівель внаслідок приховування селянами зерна. Проте заготівлі тривали й тоді, коли на селі вже був у розпалі голод, що розглядалось автором як «найстрахотливіший злочин Й. Сталіна».

Починаючи з літа 1989 року, С. В. Кульчицький приходить до усвідомлення значення натуральних штрафів, введених для покарання селян, що свідчило про організований голод. «Повних три роки (1987-1989) я вивчав проблему голоду, і на цьому локальному відрізку минулого міг бачити більше, ніж інші» [23], – пригадував історик. Якщо раніше С. Кульчицький вважав, що голод був наслідком сталінського відступу від ленінської аграрної політики, неочікуваним наслідком колективізації та хлібозаготівель, то тепер, зокрема, з ознайомленням у січні 1990 р. з висновками комісії Дж. Мейса, він переконався у спланованості голоду. «Таким чином, друге півріччя 1989 року – початок 1990 – це період, коли вчений остаточно усвідомив факти, які змінили його розуміння природи голоду 1932-1933 років – натуральні штрафи свідчили про те, що голод був організований з метою покарання селян, тобто мав ознаки геноциду» [3, с. 298], – наголошувалося нами раніше. Саме в цей час у дослідника оформлюються перші уявлення про голод 1932-1933 років як навмисно вчинений Сталіним акт геноциду українського селянства. На його думку, винятковість ситуації в Україні полягала в тому, що на початку 30-х років на її теренах «соціальний, класовий геноцид» співпав з «культурно-національним».

Цей інтелектуальний та світоглядний рух до визнання геноцидної версії Мейса-Конквеста сам вчений пояснював передусім впливом на нього матеріалів комісії Конгресу США з розслідування голоду [24]. На початку грудня 1990 р. український історик опублікував свій аналіз висновків Комісії і дійшов висновку, співзвучного з її результатами: «Поряд із хлібозаготівлями і під виглядом їх було організовано репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства, тобто терор голодом» [20, с. 85]. На цей час С. Кульчицький, не вживаючи самого терміну, вже сприйняв «геноцидну» версію Голодомору.

Водночас у липні 1990 р. С. Кульчицький закінчив свою частину колективної праці «Сталінізм на Україні», присвячену дослідженню соціально-економічних підвалин сталінізму, де вперше підтримав популярну в діаспорі й українській «неформальній» публіцистиці тезу спланованого голоду-геноциду. Телеграма Сталіна 1 січня 1933 р. про застосування в Україні натуральних штрафів – по суті, повальних реквізицій продовольства на тлі блокади республіки – остаточно підштовхнула дослідника до поділу подій на загальносоюзний голод 1932 р. і Голодомор 1933 р. Останній пояснювався істориком також поверненням методів продрозкладки, надмірними хлібозаготівлями, прагненням влади покарати селян голодним терором, намаганням приховати правду про наслідки голоду засобами блокади республіки [4, с. 120-121].

У 1991 р. С. Кульчицький опублікував першу в Україні монографію, присвячену голоду 1932-1933 років, у якій автор узагальнював результати його кількарічних досліджень проблеми [18]. Основна концепція книги – критика авантюриної сталінської практики колективізації та хлібозаготівель, яка призвела до насильства відносно селянства і масштабних обсягів жертв голоду 1932-1933 рр. Вчений все ще вживав радянський шаблон про те, що вирішальним чинником голоду стала відмова Сталіна від ленінських принципів реформування сільського господарства, проте використав і термін «Голодомор», що означало визнання організованої голодної акції.

Новим методологічним підходом у світовій історіографії стало розмежування у цій праці голоду 1932 р. та Голодомору 1933 р., які історик вважав принципово різними явищами. С. Кульчицький особливо наголосив на вбивчих наслідках сталінської телеграми 1 січня 1933 р. українським керівникам про застосування натуральних штрафів, поміченої ще Дж. Мейсом, але відтак осмисленої як «чистий» геноцид і охарактеризованої як «увесь Тридцять третій рік» [18, с. 97]. Вчений констатував невинуватого високу ціну «соціалістичних перетворень сільського господарства», оплачену мільйонами життів, і уздрів навмисні антиукраїнські наміри влади, яка застосувала технологію терору голодом в Україні і на Кубані.

У 2008 р., оцінюючи свою монографію «Ціна «великого перелому», С. Кульчицький процитував зроблений у ній висновок: «Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно. А щоб голодуючі колгоспники не намагалися рятуватися втечею, як це робили поволзькі селяни у 1921 р. і тим самим розносили звістку про голод, українські кордони було перекрито» [12, с. 2]. Як пригадував вчений, на той час (монографія здана до набору 30 серпня 1990 р.) йому бракувало даних про національну політику Кремля щодо України та співвідношення ознак Голодомору з положеннями Конвенції ООН про геноцид. Саме у монографії «Ціна "великого перелому"» відбувся перехід на ту термінологію, яка стала основою «канонічного» дискурсу подій 1932-33 рр. в українському селі. «Український народ слід сприймати не тільки як етнос, а й як політичну націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а як країну, – писав історик. – Якщо так підходити до подій 1932-1933 рр., то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосованим проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель» [18, с. 95]. Уся подальша еволюція С. Кульчицького у дослідженні голоду 1932-33 років, як і більшості українських

істориків, пов'язана з опануванням і популяризацією цієї «геноцидної» версії трагічних подій, навмисного характеру випереджуючого удару Сталіну по потенційних сепаратистах.

Важливе значення для переосмислення радянської історії України, отримання певних орієнтирів для викладачів вітчизняної історії мала монографія «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки», у якій питання «великого перелому» висвітлив С. Кульчицький. Вчений окреслив коло основних причин Голодомору: повернення продрозкладки (контрактації) з непомірними нормами хлібозаготівель, конфіскація продовольства у голодуючих селян, що використовувалась, і нарешті, – свідоме перетворення голоду на «виховний» і каральний Голодомор з переходом до реквізицій продовольства та інформаційною блокадою. Крім головного організатора злочину – Сталіна – історик поклав відповідальність за народобивство на В. Молотова і Л. Кагановича, які керували надзвичайним хлібозаготівельними комісіями в Україні та на Північному Кавказі і застосували терор голодом [4, с. 121-123].

У якості репрезентанта офіційної точки зору на феномен Голодомору виступив С. Кульчицький, який опублікував власні оцінки, що обмежували кількість жертв в українському селі в обсязі не більше 3,5 млн чол. [19, с. 16-21]. Цього ж 1989 р. він припустив кількість людських втрат від Голодомору в діапазоні 3,5-5 млн чол., враховуючи ненароджених дітей [8, с. 33]. Поза тим, вже в перебудовчий період вчений першим в українській історіографії взявся за підрахунок кількості жертв Голодомору на основі власної методики. Встановлені ним демографічні втрати за 1932–33 роки були кількісно нижчими, ніж прийняті представниками «тоталітарної школи», але перевищували дані «ревізіоністів» [13]. За його підрахунками, людські втрати від голоду і його побічних наслідків за 1933-1936 рр. склали від 3189 до 3531 тис. чол. [19, с. 13, 21].

На той час підрахунки С. Кульчицького, зроблені до відкриття матеріалів демографічної статистики 1930-х рр. (вона лишалася засекреченою до осені 1989 р.), відзначалися досить високим фаховим рівнем і перевіреною методикою. У 1990 р., все ще переймаючись нищенням матеріалів перепису населення 1937 р. та «відсутністю офіційної статистики Голодомору», вчений нарахував 4,5-5 млн жертв голоду 1932-1933 рр. [17, с. 78]. У наступній спільній публікації з професором Гарварду С. Максудовим (О. Бабьонішевим) дослідники врахували весь комплекс чинників, які впливали на демографічну ситуацію 30-х років, і дійшли висновку про загибель від голоду у 1932-1933 роках до 4,6 млн. людей в Україні, а з врахуванням ненароджених – понад 6 млн [21]. Відтак, очевидно, що провідні вітчизняні і зарубіжні фахівці з історичної демографії підтверджували обрахунки С. Кульчицьким смертельних наслідків сталінського «нищівного удару».

Попри пізніші політичні заяви президентів В. Ющенко (з подачі тодішнього президента Світового конгресу українців Аскольда Лозинського) і П. Порошенка про 7-10 млн. жертв Голодомору та моральний тиск прибічників таких цифр вчених колег (В. Марочка, В. Сергійчука та ін.), провідний український історик продовжує і сьогодні обстоювати свою методику і отримані дані, наближені до оцінок фахових демографів України і США: близько 3,9 млн. прямих жертв і 4,6 млн. втрат разом з

ненародженими.

Саме такі обсяги демографічних втрат від Голодомору 1932-33 рр. виглядають на сьогодні найбільш обґрунтованими і достовірними, хоча й, можливо, зважаючи на сталінський «архівоцид», не остаточними.

Висновки. Отже, історик Станіслав Кульчицький першим в Україні ще в роки перебудови став на стежину ґрунтовних досліджень голоду 1932-33 років в Україні і пройшов інтелектуальний та світоглядний шлях від прибічника концепції «ненавмисного» голоду в СРСР через господарські та заготівельні помилки влади до найавторитетнішого критика таких тверджень. Вивчення наукового доробку професора С. Кульчицького з історії Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні показує природну еволюцію його поглядів як талановитого вченого, яка відбулася із вивченням раніше недоступних документів та свідчень. Нами не виявлено поступок «своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет», як це закидали деякі опоненти. Навпаки, саме С. В. Кульчицький виступив піонером і новатором у розробці цієї складної тематики на різних хронологічних етапах, у тому числі несприятливих, і був сміливим добровольцем на фронті популяризації концепції Голодомору як геноциду, в тому числі, за президентства В. Януковича, котрий офіційно заперечив геноцид українського народу. Головний висновок про те, що голод в УСРР був геноцидом, вчений зробив ще в книжці, підписаній до друку у радянський період – влітку 1990 р. – і з того часу не відступав від своїх поглядів. Очевидно, визначаючи ціну сталінського «великого перелому», історик вже тоді усвідомлював, що голод 1933 р. вже не пояснювався хлібозаготівлями і розмежував його з голодом 1932 р., вживши термін «Голодомор» на означення навмисного злочину Кремля в Україні.

Список використаних джерел

1. Веденєєв Д. В., Будков Д. В.. Голод 1932-1933 рр. в Україні та офіційна історико-гуманітарна наука в Українській РСР (1980-ті – 1991 рр.). *Архіви України*. 2013. № 6. С. 23-37.
2. Гудзь В. В. Дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки ХХ століття. *Українознавчий альманах*: зб. наук. пр. Вип. 16. Київ, 2014. С. 241-245.
3. Гудзь Віктор. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького на історію голоду в Україні 1932-1933 років і їх вплив на історичний науковий дискурс. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. Вип. XXXV. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. С. 297-302.
4. Даниленко В. М. Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм в Україні. 20-ті – 30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 С. С. 120-121.
5. Історик на зламі епох: Станіслав Кульчицький: Матеріали до бібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упор. бібліограф.: І. Кузьміна, О. Юркова; авт. історіограф. нарису О. Юркова. К., 2016.
6. Касьянов Георгій. Касьянов Г. Danse Macabre. Як політики використовують

- Голодомор. Київ: Наш час, 2010. С. 162-189.
7. Кульчицкий С. В. Как осмысливали голод 1932-1933 гг. в Украине. *Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ*. 2007. № 2. С. 8-76.
 8. Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации в Украине. *История СССР*. 1989. № 5. С. 20-36.
 9. Кульчицкий С. В. Трагедия, которой могло не случиться. *Правда Украины*. 1988.
 10. Кульчицкий С. В. 1933: трагедія голоду. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1989. С. 48.
 11. Кульчицкий С. В. Відлуння голоду 1933 року у перепису населення 1959 г. *Наука і суспільство*. 1990. № 7. С. 41.
 12. Кульчицкий С. В. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу. *Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик*. Одеса, 2008. Вип. 2. С. 20.
 13. Кульчицкий С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. в Україні. *Інформаційний бюлетень Ін-ту історії АН УРСР*. 1988. Вип. 1. С. 32-39.
 14. Кульчицкий С. В. До оцінки становища в сільському господарстві у 1931-1933 рр. *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 15-27.
 15. Кульчицкий С. В. На крутих переломах історії. Радянська школа. 1988. № 8. С. 18-26.
 16. Кульчицкий С. В. Суцільна колективізація в Україні. *Український історичний журнал*. 1989. № 11. С. 70-77.
 17. Кульчицкий С. В. Трагічна статистика голоду. *Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Вид. політ. л-ри України, 1990. С. 78.
 18. Кульчицкий С. В. Ціна «великого перелому». Київ: Україна, 1991. 431 с.
 19. Кульчицкий С. В. Шукати правду, сказати правду: демографічні наслідки голоду 1933 р. в Україні. *Наука і суспільство*. 1989. № 7. С. 16–21.
 20. Кульчицкий С. В. Як це було: читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. в Україні». *Під прапором ленінізму*. 1990. № 23. С. 85.
 21. Кульчицкий С. В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 3–10.
 22. Кульчицкий С. Тридцять третій. *Сільські вісті*. 1988. 12 червня.
 23. Кульчицкий Станіслав. Причини голоду 1933 року в Україні: по сторінках однієї підзабутої книги. *Дзеркало тижня*. 2003. 15 серпня. № 31.
 24. Кульчицкий Станіслав. Чому Сталін нас нищив? Як осмислювали Голодомор. Позиція радянських істориків. *День*. 2005. № 202. 3 листопада.
 25. Науковий шлях Станіслава Кульчицького. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: Збірник наукових праць на пошану Станіслава Владиславовича Кульчицького (з нагоди 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження). Вип.6. К., 2002. С.6-11.
 26. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917-1937 / С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др.; АН УССР, Ин-т истории. Київ: Наукова думка, 1987. – 237 с.
 27. Станіслав Кульчицький: бібліогр. покажч. / Упоряд. Т. Бикова; історіогр. нарис

- О. Юркова; НАН України, Ін-т історії України. Київ: [б. в.], 2002. С. 25–26.
28. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР: монографія / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко; АН Украинской ССР, Отд-ние литер., языка и искусствовед.; отв. ред.: И. Маковейчук. Киев: Наукова думка, 1988. 179 с.
29. Щербіцький В. В. Під прапором Великого Жовтня, курс перебудови: Доповідь на урочистому засіданні присвяченого 70-річчю встановлення Радянської влади в Україні. *Радянська Україна*. 1987. 26 грудня. С. 1–2.

References

1. Vedeneev D.V, Budkov D. V. The famine of 1932-1933 in Ukraine and the official historical and humanitarian science in the Ukrainian SSR (1980s - 1991). Archives of Ukraine. 2013. № 6. S. 23-37.
2. Hudz V. V Research of demographic consequences of the Holodomor in Ukraine in the 30s - 80s of the XX century. Ukrainian Studies Almanac: Coll. Science. etc. Vip. 16. Kyiv, 2014. P. 241-245.
3. Hudz Victor. The evolution of Stanislav Kulchytsky's views on the history of the famine in Ukraine in 1932-1933 and their influence on historical scientific discourse. Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia University. Vip. XXXV. Zaporozhye: ZNU, 2013. P. 297-302.
4. Danylenko V. M, Kasyanov G. V. Kulchytsky SV Stalinism in Ukraine. 20s - 30s. Kyiv: Lybid, 1991. 344 S. S. 120–121.
5. Historian at the turn of the ages: Stanislav Kulchytsky: Materials for biobibliography. Interview. Memories / emphasis. bibliographer: I. Kuzmina, O. Yurkova; aut. historiographer. essay by O. Yurkov. K., 2016.
6. Kasyanov George. Kasyanov G. Danse Macabre. how politicians use the Holodomor. Kyiv: Nash Chas, 2010. S. 162-189.
7. Kulchitsky S. V. How to understand the famine of 1932-1933. in Ukraine. Historical space. Problems of the history of the CIS countries. 2007. № 2. S. 8-76.
8. Kulchitsky S. V. Some problems of the history of continuous collectivization in Ukraine. History of the USSR. 1989. № 5. S. 20–36.
9. Kulchitsky S.V.A tragedy that could not have happened. The truth of Ukraine. 1988. 16 October
10. Kulchytsky S.V. 1933: the tragedy of famine. Kyiv: TV "Knowledge" of the USSR, 1989. P. 48.
11. Kulchytsky SV Echoes of the famine of 1933 in the 1959 census. Science and society. 1990. № 7. S. 41.
12. Kulchytsky S. V. The Holodomor of 1932–1933 was the genocide of the Ukrainian people. The Holodomor in Ukraine in 1932–1933. Bibliographic index. Odessa, 2008. Vip. 2. P. 20.
13. Kulchytsky S. V. Demographic consequences of the famine of 1933 in Ukraine.

- Information bulletin of the Institute of History of the USSR Academy of Sciences. 1988. Vip. 1. S. 32–39.
14. Kulchytsky S. V. To assess the situation in agriculture in 1931-1933. *Ukrainian Historical Journal*. 1988. № 3. S. 15-27.
 15. Kulchytsky S. V. At the turning points of history. *Soviet school*. 1988. № 8. S. 18-26.
 16. Kulchytsky S. V. Continuous collectivization in Ukraine. *Ukrainian historical journal*. 1989. № 11. S. 70–77.
 17. Kulchytsky S. V. Tragic statistics of famine. The famine of 1932-1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents / head. count order. R. Ya. Pie. Kyiv: Ed. flight. l-ry of Ukraine, 1990. P. 78.
 18. Kulchytsky S. V. The price of the "big break". Kyiv: Ukraine, 1991. 431 p.
 19. Kulchytsky S. V. Search for the truth, tell the truth: the demographic consequences of the famine of 1933 in Ukraine. *Science and society*. 1989. № 7. S. 16-21.
 20. Kulchytsky S.V. How it was: reading the documents created at the US Congress "Commission on the famine of 1932-1933 in Ukraine". Under the banner of Leninism. 1990. № 23. S. 85.
 21. Kulchytsky S.V., Maksudov S. Losses of the population of Ukraine from the famine of 1933. *Ukrainian Historical Journal*. 1991. № 2. S. 3-10.
 22. Kulchytsky S. Thirty-third. *Village news*. 1988. 12 June.
 23. Stanislav Kulchytsky. The causes of the famine of 1933 in Ukraine: in the pages of a forgotten book. *Mirror of the week*. 2003. 15 August. № 31.
 24. Stanislav Kulchytsky. Why did Stalin destroy us? How the Holodomor was understood. The position of Soviet historians. *Day*. 2005. № 202. 3 October.
 25. The scientific path of Stanislav Kulchytsky. *Problems of the history of Ukraine: Facts, judgments, searches: Collection of scientific works in honor of Stanislav Vladislavovich Kulchytsky (on the occasion of the 45th anniversary of scientific activity and the 65th anniversary of his birth)*. Issue 6. K., 2002. S.6-11.
 26. Essays on the development of the social-class structure of the USSR, 1917-1937/ S.V Kulchitsky, I.K Rybalka, F.G Turchenko, etc.; USSR Academy of Sciences, Institute of History. Kyiv: Naukova Dumka, 1987. 237 p.
 27. Stanislav Kulchytsky: bibliography. show / order. T. Bikova; historiography essay by O. Yurkov; NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: [b. v.], 2002. S. 25-26.
 28. The formation of the foundations of the socialist way of life of the peasantry of the USSR: a monograph / S.V Kulchitsky, S.R Lyakh, V.I Marochko; Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Department of Literature, Language and Art History; resp. ed.: I. Makoveichuk. Kiev: Naukova Dumka, 1988. 179 p.
 29. Shcherbytsky VV Under the banner of the Great October Revolution, the course of perestroika: Report at a solemn meeting dedicated to the 70th anniversary of the establishment of Soviet power in Ukraine. *Soviet Ukraine*. 1987. 26 December. Pp. 1-2.

Віктор Гудзь, Яна Романенко. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького в період «перебудови» на характер голоду 1932-33 років в Україні.

У статті підтверджено, що науковий доробок професора С. Кульчицького з історії Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні показує природну еволюцію його поглядів як талановитого вченого, яка сталася із введенням у науковий обіг раніше недоступних документів та свідчень. Дослідження не виявило поступок «своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет», як це закидали вченому деякі опоненти. Навпаки, саме С. В. Кульчицький виступив піонером і новатором у розробці цієї складної тематики на різних хронологічних етапах, у тому числі несприятливих, і був сміливим добровольцем на фронті популяризації концепції Голодомору як геноциду українського народу. Головний висновок про те, що голод в УСРР був геноцидом, вчений зробив ще в книжці, підписаній до друку у радянський період – влітку 1990 р. – і з того часу не відступав від своїх поглядів. Очевидно, визначаючи ціну сталінського «великого перелому», історик вже тоді усвідомлював, що голод 1933 р. був цілеспрямованим «нищівним ударом» і розмежував його з голодом 1932 р., жививши термін «Голодомор» на означення навмисного злочину Кремля в Україні.

Ключові слова: С. Кульчицький, еволюція поглядів, Голодомор 1932-33 рр. в Україні, період перебудови.

Віктор Гудзь, Яна Романенко. Еволюція взглядов Станислава Кульчицкого в период «перестройки» на характер голода 1932-1933 годов в Украине.

В статье подтверждено то, что научные исследования профессора С. Кульчицкого по истории Великого голода 1932-1933 гг. в Украине демонстрируют естественную эволюцию его взглядов как талантливого ученого, которая произошла с введением в научное обращение ранее недоступных документов и свидетельств. Исследование не выявило уступок «своим священным правом на интеллектуальный суверенитет», как это предъявляли ученому некоторые оппоненты. Именно С. В. Кульчицкий выступил пионером и новатором в разработке этой сложной тематики на разных хронологических этапах, в том числе неблагоприятных, и был смелым добровольцем на фронте популяризации концепции Голодомора как геноцида украинского народа. Главный вывод о том, что голод в УСРР был геноцидом, ученый сделали в книге, написанной до печати в советский период – летом 1990 г. – и с того времени не отступал от своих взглядов. Очевидно, определяя цену сталинского «большого перелома», историк уже тогда осознавал, что голод 1933 г. был целенаправленным «сокрушительным ударом» и разграничил его с голодом 1932 г., употребив термин «Голодомор» на определение намеренного преступления Кремля в Украине.

Ключевые слова: С. Кульчицкий, эволюция взглядов, Голодомор 1932-1933 гг. в Украине, период перестройки.

Viktor Goodz, Yana Romanenko. The evolution of Stanislav Kulchytsky's views during the "perestroika" period on the nature of the famine of 1932-33 in Ukraine.

The article confirms that the scientific work of Professor S. Kulchytsky on the history of the Great Famine of 1932-1933 in Ukraine shows the natural evolution of his views as a talented scientist, which occurred with the introduction into scientific circulation of previously inaccessible documents and evidence. The study found no concessions to "their sacred right to intellectual sovereignty," as some opponents have accused the scientist. On the contrary, it was SV Kulchytsky who pioneered and innovated in the development of this complex subject at various chronological stages, including unfavorable ones, and was a courageous volunteer at the front of popularizing the concept of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people. The main

conclusion that the famine in the USSR was genocide, the scientist made in a book signed for publication in the Soviet period - in the summer of 1990 – and since then has not deviated from his views. Apparently, in determining the price of Stalin's "great turning point," the historian was already aware that the famine of 1933 was a deliberate "devastating blow" and distinguished it from the famine of 1932, using the term "Holodomor" to describe the Kremlin's deliberate crime in Ukraine.

Key words: *S. Kulchytsky, evolution of views, Holodomor of 1932-33 in Ukraine, period of perestroika.*

Відомості про автора:

Гудзь Віктор Васильович

goodz-klio@ulkr.net

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

вул. Гетманська 20, м. Мелітополь, Запорізька обл.,

72312, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

Романенко Яна Володимирівна

taravskaaa@gmail.com

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

вул. Гетманська 20, м. Мелітополь, Запорізька обл.,

72312, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9988-3875>

Information about the author:

Goodz Viktor Vasylovych

goodz-klio@ukr.net

Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

St. Hetmanskaya 20, c. Melitopol, Zaporizhzhia region,

72312, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

Romanenko Yana Volodymyrivna

taravskaaa@gmail.com

Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

St. Hetmanskaya 20, c. Melitopol, Zaporizhzhia region,

72312, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9988-3875>